

Микола Степаненко

АТОМІЗОВАНИЙ СИНТАКСИС: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ МОДА?

Рецензія на книгу:

Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.

Однією з найавторитетніших наукових граматичних шкіл в Україні є та, яку очолює видатний мовознавець Іван Вихованець. Викладені в численних працях цього дослідника нові теоретичні засади функціонально-категорійної граматики, зокрема класифікаційні параметри відмінків, системні зв'язки останніх з приєдниковим ладом, формальна, семантико-синтаксична й комунікативна парадигма речень з їхніми можливими внутрішніми та зовнішніми варіаціями, модифікаціями і трансформаціями, формально неелементарні прості та складні речення, ієрархія синтаксичних одиниць, розвинули і збагатили його учні-послідовники. З-поміж них відомі лінгвісти Катерина Городенська, Анатолій Загнітко, Світлана Соколова, Микола Мірченко, Мар'ян Скаб, Василь Ожоган та ін. Вони створили власні наукові школи, які своїми концептуальними положеннями тісно пов'язані з основними граматичними ідеями Івана Романовича.

Наукову школу, про яку йдеться, нині поповнили ще троє перспективних учених – Наталія Костусяк, Раїса Христіанінова, Олександр Межов, котрі підготували фундаментальні монографії, присвячені винятково актуальним і недостатньо з'ясованим проблемам функціонально-категорійної граматики. Наталія Костусяк об'єктом дослідження обрала категорію відмінка й валентності та надкатегорію модальності, глибоко з'ясувала механізм їхнього виокремлення, структурування і функціонування, їхні значеннєві вияви, комунікативно-прагматичні особливості, зумовлені активними тенденціями сучасної мовної практики, й пов'язані зі спеціалізованими формальними маркерами закономірності реалізації. Раїса Христіанінова подала нову формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну типологію складнопідрядних речень, виструктурувала ієрархію їхніх

формально-синтаксичних типів, підтипів та різновидів. Олександр Межов зосередив свої наукові зусилля навколо проблеми мінімальних семантико-синтаксичних одиниць у структурі елементарних та ускладнених простих речень, зокрема довкруги таких її важливих аспектів, як диференційні ознаки цих одиниць, їхня семантична типологія, морфологічні засоби вираження, формально-синтаксичні й комунікативні варіанти. Результати його роботи промовисті: на високому ступені диференціації вибудовано типологію мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, системно й докладно проаналізовано на принципово нових теоретичних засадах функціонально-категорійної граматики, теорії деривації, семантико-синтаксичної валентності й невалентної сполучуваності всі елементарні й ускладнені предикатні та непередикатні знаки.

Перш ніж перейдемо до конкретного аналізу праці Олександра Межова «Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць», звернемо увагу на вельми важливу річ, якою в нас не завжди можна похизуватися, – стиль викладу. Олександр Григорович вправно володіє науковим пером, про складні речі пише доступно, не захоплюється занадмір термінологією, яка часто ускладнює сприйняття лінгвістичної інформації, уміло дискутує з мовознавцями, ненав'язливо пропонує завжди підкріплений вагомими аргументами власний погляд на критерії розрізнення обов'язкових і факультативних субстанційних компонентів, на кількісний та якісний склад базових і похідних мінімальних одиниць, на характер симетрії/асиметрії, що пронизує семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний, комунікативний рівні речень із 1) субстанційними, 2) вторинними предикатними, 3) складними мінімальними семантико-синтаксичними одиницями, й на інші питання,

які ґрунтовно з'ясовує на широкому фактичному матеріалі.

Висловимо свої міркування з приводу поліаспектної інтерпретації Олександром Межовим мінімальних семантико-синтаксичних одиниць як функціонально-граматичного феномена і як упорядкованої системи з властивою їй внутрішньою організацією й зовнішніми зв'язками. Стосовно останніх, то авторська позиція досить чітка й послідовна: мінімальні семантико-синтаксичні одиниці, або синтаксеми чи семантичні компоненти, самі по собі не можуть існувати, вони своєрідний будівельний матеріал для інших одиниць синтаксису, складніших за своєю суттю й самодостатніх, здатних функціонувати автономно, зберігаючи свій статус – номінативності (для словосполучень), комунікативності (для речень). Тепер заввага щодо внутрішньої організації. В українському мовознавстві досі не створено комплексного дослідження, яке об'єднувало б усі різновиди мінімальних семантико-синтаксичних одиниць як систему предикатних і непередикатних знаків, – так умотивовує необхідність, актуальність, перспективність своєї роботи Олександр Григорович і пропонує впорядковану ним систему цих одиниць із притаманними їй кваліфікаційними ознаками, класифікаційними параметрами, специфічною ієрархією, варіативністю, похідністю, семантичною та структурною особливістю й іншими атрибутами системності. Важливо наголосити, що ідентифікування диференційних рис тієї або тієї мінімальної одиниці, як і встановлення їхніх збіжних властивостей, завжди здійснюється не окремішно, а обов'язково на якомусь жорстко впорядкованому системному тлі. Це вигідно вирізняє авторську точку зору, впотужнює, робить її переконливою, це, зрештою, один із найзначущіших і найпозитивніших моментів рецензованої праці.

Без щонайменших вагань високо оцінюємо перший розділ монографії – «Проблеми дослідження мінімальних синтаксичних одиниць у сучасній граматичній теорії». Вважаємо, що він слугує надійним фундаментом усього дослідження. На нашу думку, найсуттєвіша перевага граматичної концепції, яку розробив Олександр Межов, полягає в тому, що мінімальні синтаксичні одиниці – субстанційні, вторинні предикатні і складні – розміщено в координатах двох систем. Перша система – словосполучення й речення з реальними наборами мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, друга – елементарні та неелементарні речення з реальними й потенційними наборами цих одиниць. Автор розставив свої крапки над «і» в реченнєвому просторі, визначивши місце в ньому всіх трьох різновидів мінімальних одиниць, з'ясувавши

відповідності/невідповідності між їхніми планом вираження і планом змісту, схарактеризувавши симетрію/асиметрію між формально-синтаксичним, семантико-синтаксичним та комунікативним рівнями.

Використовуваний функціональний багатоаспектний підхід дав змогу чітко виокремити і протиставити на основі спектра диференційних ознак конкретні формально-синтаксичні (головні та другорядні члени речення) і семантико-синтаксичні (об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні, адвербіальні, атрибутивні, модальні, носій ознаки – об'єкт, носій ознаки – інструменталь, об'єкт – локатив, носій ознаки – локатив, адресат – носій ознаки, субстанційно-адвербіальні, субстанційно-атрибутивні) мінімальні одиниці. Для перших характерною є лінгвоінтровертна, тоді як для других – лінгвоекстравертна орієнтація. Вирізнимо й ще одне важливе, добре вмотивоване положення аналізованої концепції: найпериферійніше місце в сукупності функціональних синтаксичних одиниць належить словосполученню, а не мінімальним синтаксичним одиницям, оскільки вони структурують одиниці номінативного й комунікативного плану. До заслуг Олександра Григоровича віднесемо те, що йому вдалося провести чітку паралель між елементарними та неелементарними мінімальними синтаксичними одиницями, вичленувавши внутрішні та зовнішні вияви елементарності. Його лінгвістична версія нова, оригінальна й водночас заглиблена у відоме і підхоплене багатьма лінгвістами вчення Івана Вихованця про елементарні й неелементарні словосполучення, елементарні і неелементарні прості та складні речення.

Загальновідомо, що будь-яке мовне явище осамодостатнюється, коли виформовує свій репертуар диференційних рис, за допомогою яких протиставляється іншим явищам. Над випрацюванням таких рис, притаманних субстанційним, вторинним предикатним, складним семантико-синтаксичним мінімальним одиницям, сумлінно потрудився Олександр Межов. Він, не заперечуючи усталеної версії про відмінкову форму як основний засіб вираження синтаксем, переконливо обстоює погляд на мінімальні синтаксичні одиниці як «результат складної взаємодії предикатних і непередикатних, валентно передбачуваних і непередбачуваних знаків у межах речення» (с. 41), що являє собою багатоярусну одиницю. Не зайвим буде навести диференційні ознаки, про які йдеться (з таким коментарем: вони часто корелюють між собою як загальне і конкретне): 1) входження до одиниць вищого рангу (словосполучення та речення), 2) категорія значення субстанційності/предикатності, 3) первинність/вторинність, 4) елементарність/

неелементарність, 5) семантичне варіювання, 6) морфологічне оформлення, 7) здатність до реалізації у формально-синтаксичних і комунікативних позиціях речення, 8) валентна і невалентна сполучуваність із динамічним/статичним предикатом, 9) активність/пасивність. Це не надумані, не штучно змодельовані для наукового аналізу, а реальні ознаки, які знаходять практичне застосування й навіть окатегорійнення. Кожній із них у роботі відведено своє місце, а в сукупності вони маніфестують сутність тієї мінімальної непериферійної синтаксичної одиниці, без участі якої не конструються інші одиниці – словосполучення та речення. Усі мінімальні синтаксичні одиниці проаналізовано в плані валентності, виявлено їхню універсальну і специфічну синтагматичну поведінку в межах валентних рамок «предикат + субстанційний компонент», «речення + адвербіальний (атрибутивний, модальний) компонент», «носій ознаки + субстанційний компонент», «субстанційний компонент + субстанційний компонент», «субстанційний компонент + адвербіальний (атрибутивний, модальний) компонент», по-друге, на рівні синтаксичної опозиції «елементарне/неелементарне просте речення».

Нарешті, розглянемо ще одне важливе питання – класифікацію предикатів, з якими органічно пов'язані активно-активною чи активно-пасивною валентністю мінімальні синтаксичні одиниці. Коли ж поглянути на проблеми, що магнетично притягують до себе світове мовознавство від самих його першопочатків і дотепер, то найцентральніше місце з-поміж них займають предикати, зокрема їхня семантична типологія, валентноспроможність, засоби лексико-граматичної репрезентації, ізофункціональні зв'язки, парадигмальні ряди тощо. Ці обставини змусили Олександра Григоровича виписати статус предикатності. Вона, на його переконання, – «лінгвістична проєкція відповідного логічного поняття, що характеризує мовну категорійну систему речення», «особлива семантична сутність, що не передбачає однозначного лексичного заповнення в структурній схемі речення» (с. 51), ємна категорійна величина, яку «модельюють у повному обсязі під категорії, що є величинами зі своєю грамемною структурованістю» (с. 52). П'ятикомпонентну ієрархію – дія, процес, стан, якість, кількість – предикатів у монографії схарактеризовано крізь призму не лише семантики, морфологічної організації, а й позиційної кореляції.

Класифікація предикатів Олександра Межова послідовно фіксує їхні внутрішньосистемні зв'язки. У складі предикатів дії, для прикладу, вирізняє предикати конкретної фізич-

ної, локативної, інтелектуально-пізнавальної, мовленнєвої дії, сприйнятєвої діяльності, які так само розпадаються на семантичні групи, а подеколи й на підгрупи з конкретним лексичним наповненням. Звернено увагу й на такий важливий момент, як експлікування предикатами додаткових значеннєвих відтінків. Доведено, наприклад, що предикати фізичного, психоемоційного та інтелектуального станів реалізують власне станову семантику, а інші предикати – ставлення, порівняння, входження – невластиві станові відтінки. Поділяємо думку про те, що на ранжування предикатів впливає природа можливих їхніх лексико-граматичних репрезентантів – дієслів, прикметників, іменників, прислівників.

Учення про дієслово як основу речення нині ні в кого не викликає сумніву. Сучасних дослідників цікавить інше, скажімо, те, які предикати є власне-дієслівними, які ізофункціональні відношення існують у системі предикатів. Відповідь на ці й інші запитання можна знайти в рецензованій праці, що засвідчує хоча б такий висновок: «У сучасній лінгвістиці поряд з вербоцентричним розумінням валентності існує не вербоцентричне, побудоване на суб'єктно-предикатній структурі речення. Відповідно до цього морфологічними варіантами предикатних мінімальних одиниць можуть виступати також прикметники, прислівники, числівники та іменники внаслідок переміщення з властивих їм синтаксичних позицій у центральну предикативну (присудкову) позицію речення. Присудкову позицію речення функціонально заступають прикметники, прислівники, іменники, які перебувають у неоднакових відношеннях до категорії предикатності» (с. 108). Доповнимо його ще однією присутньою тезою: валентних можливостей дієслова як нульмісної-семивалентної одиниці інші частини мови ніколи перевершити не зможуть.

До всього висловленого вище заслуженого позитиву додамо й деякі зауваження. По-перше, недостатньо переконує категоричне твердження Олександра Межова про можливість дієслівних зв'язок (напівзв'язок), і нульових також, які на формальному рівні речення входять до іменних складених присудків, самостійно виконувати функцію предикатів у семантико-синтаксичній структурі деяких речень входження (класифікації) та тотожності/нетотожності (с. 90–95, 115–117), адже багато дослідників вважають зв'язки десемантизованими одиницями, лише формальними виразниками граматичних категорій часу, способу, особи, напр.: Дельфіни – це ссавці («Біологія»); Марс – четверта планета Сонячної системи («Астрономія»); Підберезовик – добрий їстівний гриб,

поширений на Поліссі («Географія рослин...»); Дочка Прометея – це Леся Українка; Вокатив – це кличний відмінок; Земля – мов казка (В. Симоненко); Наш народ – це ж океан (П. Тичина). Хотілося б почути пояснення, чим такі речення відрізняються від речень кваліфікації на взірець Дід Захарко був коваль (О. Довженко), у яких, на думку автора, присудок і предикат був коваль корелюють між собою (с. 117).

По-друге, виструктурована автором дослідження п'ятикомпонентна типологія предикатів з їхньою внутрішньою семантичною диференціацією, безперечно, має наукову цінність, але викликає й роздуми. Доцільніше було б, на нашу думку, локативні предикати виділити в окремий семантичний клас, оскільки їм властива формально-синтаксична, морфологічна своєрідність, здатність валентно поєднуватися з різними субстанційними локативами, а дієслова місцеположення з усіма можливими диференційними ознаками – «сидяче положення» (сидіти), «висяче положення» (висіти), «вертикальне положення» (стояти), «горизонтальне положення» (лежати) – кваліфікувати не як локативні процеси, а як локативні стани, бо для них характерна статичність, а не динамічність (с. 80). Вони, зрештою, формують валентне ядро з речень зі значенням статичної, а не директивної або транзитивної локативності.

По-третє, занадто широко, на наш погляд, представлений у роботі (п. 2.4) клас предикатів стану третього рангу (12 різновидів), тоді як предикати дії, які Олександр Григорович зараховує до найвищого, першого, рангу, має лише п'ять різновидів (п. 2.2). Доцільніше серед предикатів стану розглядати тільки предикати фізичного, психоемоційного й розумового стану, а предикати входження (класифікації та кваліфікації), тотожності, стану-порівняння, ставлення, володіння, результативності, які виражають різні відношення між носієм ознаки й об'єктом, закріпити за сферою «предикати відношення (або реляційні предикати)».

Найскрупкульознішого обстеження зазнали субстанційні мінімальні одиниці. І це виправдано, бо за ними закріплено особливу роль у реченні, позаяк саме ці компоненти, функціонуючи на засадах облігаторності, забезпечують йому інформативну достатність. Вторинні предикатні та складні мінімальні одиниці обов'язковою конститутивністю не наділені.

Третій і п'ятий розділи якоюсь мірою дзеркально відображають, але не дублюють перший та другий розділи. Цей підхід мусимо визнати раціональним, адже він уможливив пересистематизування матеріалу й уточнення під новим кутом зору деяких конкретних положень, що стосуються значеннєвих модифікацій предикатів,

їхньої лексико-граматичної реалізації, семантичного узгодження на рівні валентних рамок «предикат + лівобічний компонент», «предикат + правобічний компонент». Насправді ж усі розділи – самостійні фрагменти одного серйозного лінгвістичного сюжету й водночас окремі логічно завершені його лінії, які демонструють процес кореляції предикатів загалом і їхніх окремих репрезентантів, представлених тим або тим семантичним угрупованням, із суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною, локативною й будь-якою іншою вторинною предикатною чи складною мінімальною одиницею, морфологічна реалізація якої пов'язана із взаємодією відмінкової та прийменникової систем.

Окрему увагу присвячено явищу детермінованої предикатом транспозиції прийменниково-відмінкових форм у сфері кожної мінімальної одиниці. Це питання розглянуто як складник набагато ширшої лексикографічної теми: перед нами готовий словник сполучуваності дієслів. Солідаризуємося з думкою Олександра Межова про те, що «субстанційні мінімальні одиниці мають спеціалізовані форми вираження – відмінкові і прийменниково-відмінкові форми іменників. У формально-синтаксичній структурі речення вони репрезентовані підметом (носії ознаки, зрідка об'єкти), сильнокерованими (носії ознаки, об'єкти, адресати) або слабкочерованими (локативи, знаряддя й засоби дії) другорядними членами речення... У системі мовлення може відбуватися взаємопереміщення цих компонентів, чому сприяють фонетичні, синтаксичні та лексико-граматичні засоби вираження актуального членування» (с. 266). Маємо, щоправда, і зауваження до цієї частини дослідження. Дискусійними в монографії є положення (п. 3.6, с. 255–256) про кличний адресата-потенційного діяча та родовий партитивного носія ознаки як виразників формально-граматичної функції підмета в реченнях на зразок ...поете, слухай голоси життя людського (М. Рильський); Води прибуло! (К. Гордієнко), що суперечать традиційним поглядам про синтаксичну ізольованість звертань та підмет лише в називному відмінку, а тому потребують ґрунтовнішої аргументації.

Застосовано вдало методу аналізу вторинних предикатних мінімальних синтаксичних одиниць. Кожна з них, переконує дослідник, містить найчастіше девербатив, що постав на базі згорненого предиката підрядної частини, і прийменник, який замінив підрядний сполучник, перевів «віддієслівний та відприкметниковий іменник у прислівникову (адвербіальну) позицію» (с. 276), перетворив його в аналітичний прислівник. Цілком логічно віднесено до традиційно витлумачуваних темпоральних, причино-

вих, умовних, цільових, допустових мінімальних одиниць мінімальну одиницю порівняння, відповідності/невідповідності. Підставами для цього слугують загальна ознака обставинності, невалентний зв'язок із базовим предикатом, залежність на формально-синтаксичному рівні від предикативного ядра, похідність.

У четвертому розділі рецензованої праці, і цим він зближений із третім, як єдине ціле схарактеризовано нові семантичні й морфолого-синтаксичні (морфологічні) якості варіантів мінімальних одиниць, а також встановлено конкретну лексико-семантичну наповненість кожного варіанта, його можливі синонімічні зв'язки, з'ясовано особливості дії принципу лексико-семантичної вибірковості.

Беззастережно сприймаємо і класифікацію атрибутивних мінімальних одиниць: 1) власне-атрибут, 2) відносний атрибут, 3) посесивний атрибут. Можна посперечатися хіба що стосовно наявності/відсутності атрибутивності в конструкціях на взірець *Люблю я, країно, твою землю без меж* (О. Гончар). Очевидно, найнадійнішим засобом вираження граматичного значення в таких синтаксичних одиницях виступає порядок слів або інтонація. Пор. подане вище речення з його видозміненими варіантами: *Без меж я люблю, країно, твою землю; Люблю я без меж, країно, твою землю; Люблю я, країно, без меж твою землю*. У цьому місці зробимо таке уточнення: ми дискутуємо з автором монографії і аж ніяк не заперечуємо його погляду.

Вторинні предикатні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці з'ясовано глибоко і кваліфіковано. Здійснюючи їхню диференціацію за формально-синтаксичною позицією в реченні, Олександр Григорович доповнює важливими відомостями вчення про детермінанти, зокрема уточнює детермінантну позицію модальних мінімальних одиниць. Склавши докупи всі «концептуальні повороти» підрозділів розділу «Вторинні предикатні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці», матимемо солідну частину нової теоретичної граматики української мови.

3-поміж завдань, які поставлено в роботі, й таке: виокремити та систематизувати типи складних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, розкрити механізм їхнього творення. Воно успішно зреалізоване в останньому розділі праці – «Складні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці». У полі зору Олександра Григоровича опинилися складні субстанційно-субстанційні (носій ознаки – об'єкт, носій ознаки – інструменталь, об'єктив – локатив, носій ознаки – локатив) і субстанційно-предикатні (субстанційно-адвербіальні, субстанцій-

но-атрибутивні) одиниці. Лінгвістичний опис вимагав активного використання трансформаційного аналізу для визначення формальних і семантичних відмінностей між елементарними мінімальними одиницями, які, об'єднуючись, утворюють субстанційні компоненти з неелементарним значенням. Глибоко розкрито всі операції процесу деривації чинних в українській мові складних мінімальних одиниць через систему послідовно здійснених за уніфікованим взірцем трансформацій.

До складних мінімальних одиниць зараховано також субстанційно-предикатні одиниці, утворені «внаслідок згортання двовалентного предиката у слабкій (неприсудковій) позиції речення, яка виникає тоді, коли з'єднуються два семантично елементарні прості речення у просте ускладнене» (с. 376). Ці структури з об'єктивних причин, головню через складність значеннєвого обсягу, обділили увагою граматики. У загальних рисах окреслив їх і Олександр Григорович. Однак і тих часткових висновків, яких він дійшов, достатньо, аби розглядати аналізовані синтаксеми в складі мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Речення із субстанційними одиницями та прихованими предикатами репрезентують не одне, а двоє відношень. Пор.: *Студент читав газету в парку = Студент читав газету + Студент перебував у парку*. За своєю природою розглядуваних структури, справедливо зауважував Тимофій Ломтев, – «результувальна амальгама двох речень, у яких одне є основним, а друге... парантетичним, привнесеним, інкорпорованим у перше» (див. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1979. – С. 102). Семантику дієслова-предиката «перебування, розташування в просторі» приховано за значеннєвим обсягом матеріально вираженого основного носія валентності. Вона є складником не речення *Студент читав газету*, а речення *Студент перебував у парку*. Локативно-статичний поширювач у парку «має безпосередній, первинний синтаксичний зв'язок з латентним дієсловом перебував і вторинний, опосередкований синтаксичний зв'язок з наявним дієсловом читав» (Там само, с. 103).

Олександрові Григоровичу, як бачимо, є над чим потрудитися в майбутньому. Упевнені, що йому під силу вивістити й цей важливий аспект функціонально-категорійної граматики. Стосовно атомізування синтаксису, то це не мода, а необхідність. Воно захопило сьогодні багатьох дослідників, а справжні граматичні знахідки й відкриття ще попереду.

